

Katarzyna Czarnecka
Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków
katarzyna.czarnecka@ijp.pan.pl

Alla Kravchuk
Narodowy Uniwersytet Lwowski im. Iwana Franki, Lwów
allakravchuk@lnu.edu.ua

Ewa Dziegiel
Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków
ewa.dziegiel@ijp.pan.pl

NAZWA *MOWA CHACHŁACKA* W RELACJACH POWOJENNYCH PRZESIEDLEŃCÓW ZE WSCHODU ZAMIESZKAŁYCH W ZACHODNIEJ POLSCE¹

Słowa kluczowe: przesiedleńcy po II wojnie światowej, polsko-ukraińskie kontakty językowe, gwary ukraińskie (chachłackie), gwary polskie w Ukrainie (mazurskie), prestiż języka, ideologia języka standardowego, ideologia monoglosji, socjolingwistyka historyczna, wielojęzyczność

Keywords: Post-War Migrations in Poland, Polish-Ukrainian language contacts, Ukrainian dialects (*Khakhol language*), Polish dialects in Ukraine (*Masurian language*), language prestige, standard language ideology, monoglossic ideology, historical sociolinguistics, multilingualism

1. Nazwa *mowa chachłacka*, mimo że znana m.in. badaczom pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego, nie była dotychczas przedmiotem gruntownych studiów. Mariusz Drzazgowski, autor jedynego artykułu na ten temat, odnosząc się do badań dialektologicznych na wschodnim pograniczu Polski, stwierdza, że „*chachłacka mowa* uchodzi za określenie pogardliwe, nawet obelżywe, co w zestawieniu z delikatną problematyką narodowościową tworzy przedmiot drażliwy” (Drzazgowski 1992: 29)².

1 Wkład autorek w powstanie tekstu jest taki sam i wynosi po 33,3%.

2 Określenie *mowa chachłacka* pojawia się ponadto w tekstach wywiadów zarejestrowanych podczas nowszych badań prowadzonych na zachodzie Polski wśród powojennych przesiedleńców ze Wschodu przez Annę Zielińską (m.in. 2013: 228) oraz Gabriełę Augustyniak-Żmudę (m.in. 2019).

W niniejszym artykule skupiamy uwagę na funkcjonowaniu nazwy *mowa chachłacka* w Galicji, na Podolu i Wołyniu w pierwszej połowie XX w., czyli przed niemal stuleciem. Badania wpisują się więc w nurt społecznej historii języka, inaczej socjolingwistyki historycznej.

Baza źródłowa, stanowiąca podstawę opracowania, odnosi się do okresu przed II wojną światową. Są to wspomnienia respondentów pochodzących z terenów będących w międzywojniu w obrębie wschodnich województw Polski. Po roku 1945, po zmianie granic państwowych w Europie Środkowej i Wschodniej, respondenci ci zostali przesiedleni do Polski w nowych granicach w ramach tzw. repatriacji, tj. akcji przesiedleń ludności polskiej z terytorium Związku Sowieckiego. Kierowani byli na zachód Polski, na tereny należące przed 1945 r. do Niemiec.

Materiał pochodzi z eksploracji terenowych powadzonych na tychże ziemiach zachodnich Polski w latach 1992–2006 pod kierunkiem Władysława Paryła³. Są to wywiady nagrane z grupą ponad 100 respondentów, wywodzących się z 27 miejscowości leżących obecnie w granicach Ukrainy. Nazwa *mowa chachłacka* pojawiła się w relacjach przesiedleńców z siedmiu miejscowości, te właśnie teksty składają się na podstawę opracowania.

Osoby, których wypowiedzi są analizowane w niniejszym artykule, pochodzące z owych siedmiu miejscowości, różnią się wiekiem. Najstarszy respondent, urodzony w roku 1910, opuścił rodzinną wieś w wieku 36 lat, zaś najmłodsza respondentka, urodzona w roku 1933, została przesiedlona wraz z rodziną jako trzynastolatka.

Badania prowadzono metodą wywiadów częściowo standaryzowanych, nagrania zostały następnie zapisane⁴. Na podstawie tych relacji można stwierdzić, do jakiej odmiany językowej nazwa *mowa chachłacka* w międzywojniu się odnosiła, czy posiadała zabarwienie wartościujące, a także jaki był prestiż określanej tak odmiany języka. Pierwsza część artykułu zostanie poświęcona pochodzeniu nazw ros. i ukr. *хохол* (*chachol*) (pol. *chochoł/chachoł*) używanych w stosunku do człowieka.

3 Władysław Paryl (1932–2010) – dialektolog, nauczyciel akademicki, pedagog związany z Uniwersytetem Wrocławskim. Wraz ze swoimi studentami prowadził badania nad językiem ludności przesiedlonej z dawnych Kresów wschodnich na Ziemię Zachodnie Polski. Publikował artykuły na temat sytuacji językowej na tym obszarze, w których potwierdzał zachowanie kresowych cech gwarowych w mowie przesiedleńców. Autor (przy współpracy Mirosławy Mieszczankowskiej) *Słownika gwary przesiedleńców ze wsi Tuligłowy koło Komarna* (Kraków 2004). Zgromadził obszerny i cenny materiał językowy, który stał się podstawą dalszych opracowań naukowych (m.in. Czarnecka et al. 2021; Czarnecka et al. 2023, 2024).

4 Podczas wywiadów poruszano konkretne zagadnienia, ale nie stosowano zestawu pytań w stałej formie i kolejności, rozmowa podążała częściowo za tokiem wypowiedzi respondenta (o metodach prowadzenia badań – por. np. Silverman 2010). Teksty wywiadów, które stanowią materiał źródłowy w niniejszym artykule, zostaną w całości opublikowane w trzypięciowym wydawnictwie *Z kresów wschodnich na zachodnie. Relacje przesiedleńców z komentarzem językowym* (Czarnecka et al. 2021; Czarnecka et al. 2023, 2024).

2. Nazwa *mowa chachłacka* ma związek z określeniem ros. i ukr. *хохол* (*chachol*) w odniesieniu do człowieka. Leksemy te sięgają korzeniami prasłowiańszczyzny: prasłowiańskie **xoxolъ* znalazło kontynuację, oprócz języka rosyjskiego, w ukraińskim, białoruskim, czeskim, słowackim, górno- i dolnołużyckim, polskim oraz połabskim, w znaczeniu ‘czub, czupryna, pasmo włosów’ lub znaczeniach pokrewnych. W języku polskim słowo oznaczało ‘końcówkę snopa, pęk’ (Fasmer 1973: 272). Od lat 30. XVII w. leksem *хохол*, w brzmieniu *хачол*, zaczął być stosowany w języku rosyjskim na określenie Ukraińca (Florya 1992: 19). Jak jednak pokazują oparte na dawnych źródłach pisane badania rosyjskiego historyka Borisa Florii, na początku wieku XVII (w 1609 r.) słowo *хохол* (*хачол*) używane było w języku rosyjskim w znaczeniu czupryny na ogolonej głowie, charakterystycznej dla przybyszy z Zachodu – katolików, była to „rzucająca się w oczy cecha wojska nieprzyjacielskiego”⁵ (ibid.: 16). Pierwsza wzmianka pisemna z nazwą *хохол* w znaczeniu człowieka pochodzi z rosyjskiej korespondencji urzędowej z 1621 r. i dotyczy „ludzi innego, obcego i wrogiego wyznania”, których cechą wyglądu były „chochoły diabła” (ibid.: 18). Zatem, według Florii, słowo *хохол* (*хачол*) stosowano w pierwszej kolejności (w latach 20. i 30. XVII w.) na określenie ludzi obcego (czyli katolickiego) wyznania, przede wszystkim Polaków, a po wojnie smoleńskiej (1632–1634) zaczęto się nim posługiwać w stosunku do Kozaków ukraińskich, na początku w postaci *хохлячи* (*Chochłacze*) (ibid.: 19).

W *Historii Rusów* – anonimowym traktacie historycznym z końca XVIII i początku wieku XIX – podano, iż obraźliwej nazwy *хохлы* na określenie Ukraińców zaczęli używać pod koniec lat 50. XVII w., po śmierci hetmana Bohdana Chmielnickiego, żołnierze Carstwa Moskiewskiego, stacjonujący w Ukrainie (Koniskiy 1846: 145). Obrażliwe zabarwienie leksemu *хохол* zarejestrował w 1856 r. ukraiński pisarz, folklorysta i etnolog Panteleymon Kulish, pisząc, że małorosyjski prosty lud nazwę tę odrzuca (Kulish 1856: 235).

Ukraiński historyk Mykola Kostomarov w pracy z 1861 r. *Dvi rus’ki narodnosti* poświęconej różnicom między Ukraińcami i Rosjanami oraz sprostowaniu oficjalnego wówczas w Imperium Rosyjskim poglądu o istnieniu jednej tylko narodowości ruskiej włączającej Rosjan, Ukraińców i Białorusinów, wyjaśnił, że Ukraińcy przyjęli nazwę *хачол* wskutek posługiwania się nią przez Rosjan (Kostomarov 1906: 25). Rok wcześniej, w liście do Aleksandra Hercena, Kostomarov pisał: „Imię Chochół, które Moskale nadawali Kozakom od ich osełdców, stało się synonimem głupca” (Kotenko et al. 2012: 79).

Szczegółową analizę znaczenia oraz sposobu funkcjonowania słowa *хачол* w historiografii ukraińskiej przedstawił Yevhen Nakonechnyy. W publikacji z 2001 r. historyk zauważa, że w końcu wieku XIX chłopci z Ukrainy Naddnieprzańskiej, w przeciwieństwie do chłopów z zachodnich regionów: Naddniestrza i Zakarpacia,

5 Cytaty z języka rosyjskiego i ukraińskiego w przekładzie autorek.

przyjęli jako nazwę własnej grupy narodowej po części określenie *малорос* (*Małorusin*), częściej jednak rosyjskie pogardliwe *хахол*. Autor podkreśla, że *хахол* nie był endoetnonimem charakterystycznym dla mieszkańców Ukrainy Zachodniej (Nakonechnyy 2001: 152–153). Nazwę *хохол* (*хахол*) w odniesieniu do Ukraińca Nakonechnyy opisuje jako swoiste piętno oraz określa terminem *etnofaulizm* (ibid.: 146–147)⁶.

Z kolei ukraiński politolog Mykola Ryabchuk zaznaczył, że w pierwszej połowie XIX w. w języku rosyjskim leksem *хохол* był swoistą opozycją do słowa *малорос*. Pierwsze z nich stosowano na określenie Ukraińców analfabetów, a drugie – na określenie osób wykształconych. Z upływem czasu jednak

przezwisko „хохол” rozszerzyło swoje znaczenie, stając się pejoratywnym określeniem wszystkich Ukraińców drogą przeniesienia na nich pierwotnych konotacji – analfabety, półdzikiego członka klanu lub plemienia, ale w żadnym wypadku nie nacji (Ryabchuk 2016: 183).

Autor podkreślił, że stereotyp *хохла* jest elementem dyskursu kolonialnego: „Stereotyp »chochłacki« skutecznie podtrzymuje wiarę, że Ukraińcy i Rosjanie to »prawie ten sam naród« i że cała różnica między nimi polega jedynie na poziomie kultury i wykształcenia” (ibid.: 185).

Po II wojnie światowej w sowieckiej przestrzeni kulturowej funkcjonowały zarówno nazwy ros. *хохол* (*хахол*) w odniesieniu do Ukraińca, jak i określenie ros. *хохлацкий / хохляцкий язык*. Po ogłoszeniu niepodległości Ukrainy zaczęto używać w Rosji nowych leksemów pochodnych od *хохол*, np. *chochłobaksy* (ros. *хохлобаксы*) – waluta ukraińska, *chochłomowa* (ros. *хохломова*) – język ukraiński, *Chochłostan* (ros. *Хохлостан*), *Chochlandija*, *Chochlandija* (ros. *Хохляндия / Хохландия*) – obraźliwa nazwa Ukrainy.

3. Omawiane miejscowości, z których pochodzili respondenci, znajdowały się w obrębie wschodnich województw II Rzeczypospolitej: stanisławowskiego, tarnopolskiego i wołyńskiego, były więc rozrzucone na rozległym terytorium, ponadto różniły się wielkością i składem narodowym. Pierwszą grupę stanowią te, w których przed II wojną mieszkali wyłącznie lub niemal wyłącznie Polacy: Hałuszczynce (woj. tarnopolskie, 1590 Polaków⁷), Łukowiec (woj. stanisławowskie, 2014 Polaków, 2 Ukraińców), Myszakowa (woj. wołyńskie, 318 Polaków, 2 Ukraińców). Kolejne miejscowości miały mieszany skład narodowy. W dwóch przeważali Polacy:

6 Etnofaulizm to obraźliwe etykietowanie grup narodowych, rasowych, inaczej przezwisko grupy narodowej czy rasowej, zwykle oparte na wyróżniających daną grupę cechach wyglądu, ubioru, obyczajów itp., por. ang. *ethnophaulism* (Rice 2017).

7 Podajemy statystykę ze spisu powszechnego przeprowadzonego w 1921 r. (Skorowidz), dane dla poszczególnych miejscowości ze spisu z roku 1931 nie zostały opublikowane. Więcej o statystyce narodowościowej, w tym o kwestii tzw. łączników zob.: Czarnecka et al. 2021; Czarnecka et al. 2023, 2024.

Obertyn (woj. stanisławowskie, 2347 Polaków, 1597 Ukraińców), Borki Wielkie (woj. tarnopolskie, 1284 Polaków, 962 Ukraińców), z kolei w Hostowie (woj. stanisławowskie) większość stanowili Ukraińcy (765 Polaków, 1078 Ukraińców). W Wojciechówce (woj. tarnopolskie) według relacji zamieszkiwali zarówno Polacy, jak i Ukraińcy (brak danych statystycznych).

Przywoływani w artykule respondenci w swoich wspomnieniach określali mieszkańców według narodowości, a siebie identyfikowali jako Polaków. O tym, że rozróżnienie to było jasne dla mieszkańców badanych miejscowości, świadczą tragiczne wydarzenia z ostatnich lat II wojny światowej (1943–1945), a także powojenna tzw. repatriacja, w wyniku której Polacy zostali zmuszeni do opuszczenia rodzinnych okolic. Polaków od Ukraińców odróżniało m.in. wyznanie rzymskokatolickie (wobec greckokatolickiego oraz na Wołyniu prawosławnego), por.:

I tak było, że na wiosce było... przykładowo było, pół na pół było Poliaków i Ukraińców, to ci Poliaczy rozmawiali po ukraińsku nawet w domu (M25, Wojciechówka, nagrano w Małkowicach)⁸;

To różnicy nie było, szli do kościoła, do cerkwi i jag były święta, to nik[t] nie wzbierał i szli Poliaczy, [...] ksiądz przyjeżdżał ze sąsiedzkiej wioski, to przyjeżdżał, odprawiało się, procesje się odbywały [...], ksiądz pol'ski zawsze świątkował u księdza ukraińskiego (K27, Hałuszczyńce, nagrano w Turzanach).

Uczestnicy badań przed wysiedleniem byli dwujęzyczni – znali lokalną odmianę języka polskiego, a także *mowę chachłacką*, mieli też kontakt ze standardową odmianą języka polskiego i ukraińskiego (np. podczas nauki w szkole). Jak pokazuje zebrany materiał, w przywoływanych wsiach język codziennej komunikacji nie był wyznacznikiem przynależności narodowej. Mimo że respondenci czuli się Polakami, często na co dzień używali wspólnej dla wszystkich członków społeczności *mowy chachłackiej*. Określeniem *mowa chachłacka* nazywali miejscowe gwary ukraińskie. Nazwa *mowa chachłacka* używana była zamiennie z nazwami *mowa ukraińska* / *język ukraiński* czy *mowa ruska* / *język ruski*, por.:

Już tam i po rusku, i po pol'sku [...] tak że my byli dwujęzyczny [...] (M21, Wojciechówka, nagrano w Małkowicach);

U nas tak nazywali chachłacki taki. [*To wszyscy mówili tym językiem?*] Mówili, mówili, mówili, bo tak, były takie wioski, że nie używali tego języka, takiego ukraińskiego [!], alie było dużo wiosek, co tam gadali tak. [*A w Myszakowej jak mówili?*] I mówili po pol'sku, i mówili tam i po chachłacku (K27, Myszakowa, nagrano w Jażwinie);

8 Symbol K/M oznacza płeć informatora, a podana po nim liczba – rok urodzenia, np. M25 to mężczyzna urodzony w 1925 r. W zapisie wypowiedzi respondentów wielokropek sygnalizuje zawieszenie głosu, z kolei wielokropkiem w nawiasie zaznaczono opuszczony fragment tekstu.

[Czy Polacy rozmawiali z Ukraińcami po chachłacku?] Po ukraińsku, normalnie po chachłacku (K33, Hałuszczynce, nagrano w Turzanach).

Respondenci jednak odróżniają miejscowe gwary ukraińskie (nazywane *chachłackimi*) od języka ukraińskiego w odmianie standardowej (literackiej). Tak więc *mowa chachłacka* zawsze odnosi się do gwar ukraińskich, zaś *mowa ukraińska / język ukraiński* w niektórych kontekstach ma odniesienie do literackiego ukraińskiego, por.:

No a u nas nawet jakby chciał nasz Poliak, znaczy czy nawet Ukrainiec, to nasz Ukrainiec nigdy nie umiał po ukraińsku tak mówić, jak... jak prawdziwie po ukraińsku się mówi, tak gramatycznie, tylko też tak po prostu chachłacku, u nas nazywali, że ta mowa, to chachłacka (K33, Hałuszczynce, nagrano w Turzanach).

Omawiana grupa siedmiu miejscowości charakteryzowała się tym, że przed II wojną mowa chachłacka pełniła w nich ważną funkcję w codziennej komunikacji w przyjętym na danym terenie modelu dwujęzyczności polsko-ukraińskiej. Używali jej w rozmowach nie tylko Polacy z Ukraińcami, ale też często Polacy z Polakami. Mowa chachłacka była obecna w kontaktach sąsiedzkich, pełniła również w wielu rodzinach polskich funkcję języka domowego. Był to język scalający społeczności niejednorodne narodowo i wyznaniowo, por.:

I tak było, że na wiosce było przykładowo było, pół na pół było Poliaków i Ukraińców, to ci Poliaci rozmawiali po ukraińsku nawet w domu (M25, Wojciechówka, nagrano w Małkowicach);

Tam było po prostu... Polacy byli, ale po ukraińsku mówili (K17, Obertyn, nagrano w Lutyni);

Sąsiedzi i babcie, dziadki to mówili sobie po chachłacku (K27, Hałuszczynce, nagrano w Turzanach).

W opisywanych wsiach wyjątkowo w niektórych rodzinach posługiwano się w domu językiem polskim. Na przykład w Hałuszczynkach zamieszkanym wyłącznie przez Polaków, gdzie mowa chachłacka była językiem kontaktów sąsiedzkich, w niektórych rodzinach kładziono nacisk na to, aby w domu mówić po polsku, por.:

[Jakim językiem posługiwano się w domu?] A u nas w domu to my do dziecka, to my nijak nie powiedzieli, [...] tyl'ko wszys[t]kim my mówili po polsku i moja mama po polsku [...]. No to też były takie domy, że w ogóle nie używali chachłackiej mowy, tylko polskiej (K27, Hałuszczynce, nagrano w Turzanach).

W pewnych warunkach mowa chachłacka była używana równolegle z językiem polskim, w zależności od sytuacji komunikacyjnej. W oficjalnych okolicznościach (kościół, szkoła) lub w kontaktach zewnętrznych respondenci posługiwali się polszczyzną, por.:

Bo u nas to, przypuźmy, rozmawiali gdzie w szkole po pol'sku, w kościele tam tego (M31, Borki Wielkie, nagrano w Spalicach).

Zaznaczyć należy, że w całej puli 27 wsi, z których wywodzili się badani przesiedleńcy, sytuacja językowa przed II wojną była niejednorodna. W części miejscowości, zwłaszcza w tych z dużą przewagą mieszkańców polskiego pochodzenia, zarówno językiem sąsiedzkim, jak i domowym, był lokalny język polski, tak więc układ dwujęzyczności polsko-ukraińskiej był odmienny od przedstawionego powyżej. Analogiczne sytuacje z dominującym w codziennej komunikacji językiem polskim były opisywane też w nowszych publikacjach poświęconych badaniu języka przesiedleńców (np. Zielińska 2013: 227; Augustyniak-Żmuda 2019). Informacje o zróżnicowanych modelach bilingwizmu we wsiach z ludnością polskiego pochodzenia w dawnych wschodnich województwach Rzeczypospolitej w okresie międzywojnia można też odnaleźć w opracowaniach dialektologicznych i socjolingwistycznych. Ukazywały się one po II wojnie światowej (z wyjątkiem Harhala 1931), a jako podstawę wykorzystywały materiał zebrany przed 1939 r. (Hrabec 1955; Dejna 1956) bądź wywiady od przesiedleńców (Łesiów 1957, 1959), następnie od 1989 r. – nagrania zgromadzone na terenie Ukrainy od respondentów pozostałych w swoich rodzinnych miejscowościach (m.in. Rieger et al. 2002, 2007).

Respondenci powszechnie przypisywali mowie chachłackiej niski prestiż. Pojęcie prestiżu języka odnosi się do tego, jak dany język (czy jego odmiana) jest oceniany w odbiorze społecznym, ponadto prestiż języka jest ściśle powiązany z prestiżem jego użytkowników. W przypadku gdy prestiż użytkowników jest niski, prestiż odmiany języka, którą się posługują, również będzie niski (Sairio, Palander-Collin 2012). W przekonaniu społecznym chachłacki był to język „prostaków”, niewykształconych chłopów, por.:

[Co to była ta chachłacka mowa?] To była taka, mówili chachły, znaczy chachoły. [Co to było chachoły?] Chachoły to jest, znaczy taki Ukraińcy, znaczy [...], ich wszys[t]kich, znaczy tych prostaków [...], prosty człowiek, to jemu mówili chachoł [...]. (M21, Wojciechówka, nagrano w Małkowicach).

Mowa chachłacka była określana jako *mieszana*, *zmieszana*, *szczepiana*, *zbierana* z kilku języków, *ani ukraińska*, *ani polska*, nie do końca *czysta*, *niegramatyczna*, *nieprawidłowa*, a nawet *paskudna*. W opinii respondentów różniła się od literackiego języka ukraińskiego, z którym mieli kontakt w szkole, por.:

No nie był taki czysty, taki ja wiem, nie do czego jego zmierzyć (K21, Myszakowa, nagrano w Jażwinie);

Ta mowa chachłacka podchodziła ['była podobna'] do ukraińskiego, alie że gramatycznie, to poznał Ukraińca, Ukrainiec nie rozmawiał tak jak Poliak [z Hałuszczyńiec] (M10, Hałuszczyńce, nagrano w Turzanach);

[Nazywali, że to jest *chachłacka* mowa, a co to była *chachłacka* mowa?] No tak prawie. No paskudna mowa [*śmiech*] (K17, Obertyn, nagrano w Lutyńi).

W innych kontekstach nazwa *mowa chachłacka* stosowana była bez negatywnego nacechowania – była po prostu językiem zwykłym, swoim, codziennym, używanym w charakterystycznym dla danej społeczności układzie dwujęzyczności polsko-ukraińskiej, por.:

To tak tych mało było, może jakich trzy numery, że on się nie odezwał po *chachłacku*, no po pol'sku, a to reszta to wszys[t]ko tak o o, po *chachłacku*, po swojemu, tak już to było, że dziad z pradziada, już tak (M10, Hałuszczynce, nagrano w Turzanach).

Po przyjeździe na tereny zachodniej Polski badani przesiedleńcy często unikali używania mowy *chachłackiej* w komunikacji sąsiedzkiej oraz w sytuacjach publicznych. Respondenci zmienili wobec tego swoje przyzwyczajenia językowe w wyniku bodźca zewnętrznego, jakim było opuszczenie rodzinnych stron i konfrontacja z nowymi realiami, por.:

Kiedys na ulicy tam w domu w Borkach rozmawiałem po... po... po tym, *chachłacku*, po ukraińsku, nie, a jak żeśmy przyjechali tu na Zachód, to u nas już nie było, panie (M31, Borki Wielkie, nagrano w Spalicach).

Na przełamanie nawyku językowego miały wpływ zmiana otoczenia i zerwanie więzi społecznych – respondenci znaleźli się na nowych terenach, wśród osiedleńców z różnych regionów Polski. Na ograniczenie używania mowy *chachłackiej* oddziaływało poczucie wstydu związane z przypisywaniem jej niskiego prestiżu. Ponadto posługiwanie się językiem innym niż polszczyzna było na wspomnianym terenie piętnowane, języki odbiegające od standardowej polszczyzny były deprecjonowane, a ludność poddawano naciskom homogenizacji językowej, o czym szerzej pisze w swojej monografii Anna Zielińska (2013).

4. Nazwa *mowa chachłacka* w naszym materiale źródłowym oznacza gwary ukraińskie, które funkcjonowały w badanych miejscowościach w okresie międzywojennym. Lingwonim ten nie odnosi się do języka ukraińskiego w odmianie standardowej (literackiej). Gwary ukraińskie nazywane *mową chachłacką* są sytuowane nie tylko w opozycji do języka polskiego i jego odmian lokalnych, lecz także do standardu ukraińskiego. W zapisanych relacjach użytkownicy gwary sami nazywają ją *mową chachłacką*, określenie to było więc nie tylko egzolingwonimem, ale też endolingwonimem.

Z poświadczeń w opracowaniach slawistycznych wynika ponadto, że lingwonim *mowa chachłacka* stosowany jest również jako nazwa gwar ukraińskich poza granicami Ukrainy: m.in. we wschodniej Polsce, a także w Mołdawii i Rumunii (Drzazgowski 1992; Lesiv 1997: 249)⁹.

9 Niedawno wydano amatorski słowniczek „chachłackiej” wsi Dołhobrody nad Bugiem, zob.: Baj, Korgul-Wyszatycka 2018.

Wypowiedzi respondentów wskazują przede wszystkim na niski prestiż mowy chachłackiej w świadomości społecznej. Negatywne wartościowanie wiejskich dialektów czy gwar jest zjawiskiem znanym w historii języków europejskich. Peter Burke zauważa, że „w epoce postępującej standaryzacji języka poglądy ludzi z miasta były nacechowane taką samą pogardą wobec gwar wiejskich, jak wobec »prostacków«, którzy się nimi posługiwali”, podając przykłady wypowiedzi XVII-wiecznych autorów z Francji, Anglii czy Niemiec (Burke 2009: 59; za: Wronicz 2016: 57).

Pozycja danej odmiany językowej w społeczeństwie na ogół wynika z ogólnego kontekstu socjoekonomicznego i politycznego. Ten typ prestiżu, związany z hierarchią społeczną, określanej jest tradycyjnie w badaniach socjolingwistycznych jako prestiż jawny, zorientowany na status społeczny (ang. *overt, status-oriented prestige*, zob. Sairio, Palander-Collin 2012). Z tej perspektywy za najbardziej prestiżowe uznawane były przede wszystkim standardowe odmiany języków, kojarzone z wysoką pozycją społeczną ich użytkowników (Sairio, Palander-Collin 2012)¹⁰. W ujęciu Jamesa Milroya i Lesley Milroy, społeczeństwa, które cechuje wysoki prestiż jawny języków standardowych (literackich), można określić jako należące do *kultury języka standardowego* (ang. *standard language culture*). Fenomen ten jest właściwy dla kultury europejskiej, nie jest jednak powszechny w skali świata, jako że w wielu regionach języki standardowe nie istnieją bądź nie stanowią punktu odniesienia dla postaw społecznych (Milroy, Milroy 2012: *passim*, zwłaszcza s. 150 i 167).

W pracach dialektologicznych i socjolingwistycznych dotyczących terenu Ukrainy odnotowana została jeszcze inna nazwa odnosząca się do gwar chłopskich, mianowicie *mowa mazurska*. Jest to określenie części polskich gwar, przeniesionych na teren Ukrainy wraz z osadnikami-chłopami w różnych okresach historycznych (w badanych punktach – od wieku XVII do początków XX, zob. m.in. Dzięgiel 2001: 178–189, 2003: 36–43, 2012, 2017, 2020).

Zbieżne konotacje mają też nazwy osobowe *Mazur* oraz *Chachoł/Chochół*, od których pochodzą lingwonimy *mowa mazurska* i *mowa chachłacka*. Przykładowo w *Słowniku wileńskim* leksem *Mazur* (oprócz sensu ‘mieszkaniec Mazowsza’) ma znaczenie (z kwalifikatorem *pospolity*) ‘każdy człowiek nieposiadający wykształcenia naukowego’, podano również przysłowia *Ślepy Mazur* lub *Ślepy jak Mazur* tj. ‘nieuczony, nieokrzesany’ (SWil I: 640); z kolei nazwę *Chachoł/Chochół* (z kwalifikatorem *provincialny, pospolity*) objaśniono jako ‘prosty, chłop, prostak’, przytaczając przysłowie *Głupi jak Chachoł małorossyjski* (SWil I: 143) (o leksemie *Mazur* zob. więcej Dzięgiel 2013).

10 W badaniach dotyczących społecznych postaw wobec języka zwraca się uwagę na to, że również odmiany niestandardowe (nieliterackie) mogą być cenione środowiskowo jako wyznacznik przynależności do danej grupy; tego typu waloryzację języka określa się jako prestiż ukryty, zorientowany na tożsamość środowiskową (*covert, identity-oriented prestige*) (Sairio, Palander-Collin 2012).

Oba lingwonimy – *mowa chachłacka* oraz *mowa mazurska* – mogą mieć w różnych kontekstach zabarwienie negatywne: lekceważące, pogardliwe czy żartobliwe. W wypadku wsi z ludnością o polskich korzeniach w Ukrainie do czasów współczesnych zachowały się relikty dawnego podziału stanowego: *Mazury* to potomkowie dawnych chłopów (mówią „po mazursku”), *Lachy* – dawnej drobnej szlachty. Poniżej podano przykłady opinii uczestników badań o własnym języku, a dodatkowo głosy *Mazurów* oraz *Lachów* na temat mowy mazurskiej¹¹. Wypowiedzi ilustrują przeciwstawienie gwar chłopskich – chachłackich i mazurskich – odpowiednim językom standardowym (chachłackich – ukraińskiemu, mazurskich – polskiemu) przez wpisanie w szereg wartościujących opozycji: *język nieczysty – czysty; prosty* (chłopski) – *wykształcony; niepoprawny – poprawny; zmieszany – jednorodny; nieładny – ładny*.

Tabela 1. Zestawienie wypowiedzi na temat mowy chachłackiej i mazurskiej

Opozycje	Mowa chachłacka	Mowa mazurska
nieczysty – czysty	[Chachłacki] no nie był taki czysty, taki ja wiem, nie do czego jego zmierzyć (K21, Myszakowa). Chachłacka mowa to jest taka... nie jest czysto ukraińska (Hałuszczyńce).	Pol'ski lepszy, bo on czysto pol'ski, liepi gadac', a nasz mazurski (Hreczany). Oni [Mazury] po polsku tu gadali, alie nie gadali czysto po pol'sku (Zielona, przysiółek szlachecki).
prosty (chłopski) – wykształcony	To był człowiek tak prostojęzyczny tą gwarą (Wojciechówka).	Po prostemu... to my takie o Mazury, ży my pu prustemu [mówimy] (Marchłówka).
niepoprawny – poprawny	No a u nas nawet jakby chciał nasz Poliak, znaczy czy nawet Ukrainiec, to nasz Ukrainiec nigdy nie umiał po ukraińsku tak mówić, jak... jak prawdziwie po ukraińsku się mówi, tak gramatycznie ['poprawnie'], tylko też tak po prostu... chachłacku, u nas nazywali, że ta mowa, to chachłacka (Hałuszczyńce).	Oni [Mazury] nie mogli rozmawiać jakuratnie ['poprawnie'] po pol'ski (Zielona, przysiółek szlachecki). Raz jżeli ona ni... ni tak jak trzeba rozmawia si pu... hramatycznie ['poprawnie'], tu jest... mówio, ży mys'li tak, ży to już mazurska mowa (Tokarówka).
zmieszany – jednorodny	To nie była ani ruska, ani ukrajiska, taka chachłacka (M17, Hostów). To była zbierana ta chachłacka mowa, to było tak i alstryjacka znaczy, i ukraińska, i rosyjska, nu i tam jak to jeszcze były po Rumuniu, u tej Rumuniej to tak się nazbierało tych, bo u nas to były te narody, tam [g]dzie my były, to był... były tam, tam były tak: Poliaci, Ukraińcy, Żydzi i te z Rosji (Wojciechówka).	A czysty język polski, po drugiemu ['inaczej'] mówi sie wsio, po pol'skiemu. I to pol'skie, no to jakieś wże zmyszanyj ['zmieszany']: ukraiński, ruski wsio i pol'ski (Zarzecze). Tak kazali ['mówili'], ży to jenzyk takij łumanyj ['łamany'] – i ni pol'skij, i ni ruskij, i ni białaruskij (Hreczany).

11 Cytaty na temat gwar mazurskich pochodzą z kolekcji nagrań dialektologicznych z Ukrainy archiwizowanych w Pracowni Polszczyzny Kresowej Instytutu Języka Polskiego PAN.

Opozycje	Mowa chachłacka	Mowa mazurska
nieładny – ładny	No tak prawie. No paskudna mowa [śmiech] (Obertyn).	U nas nie czysto polski, mazurski... I on [standardowy polski] ... krasiwiejsze 'ładniejszy' (Hreczany).

Źródło: opracowanie własne.

Uwzględniając publikacje na temat gwar mazurskich w Ukrainie (por. wyżej), można zestawzić wspólne wyróżniki mowy chachłackiej i mazurskiej w świadomości społecznej:

- lingwonomiczne odnoszą się do odmian gwarowych, różniących się w zauważalny sposób od standardowych języków narodowych;
- mowa chachłacka i mazurska postrzegane są jako odmiany językowe o niskim prestiżu, co wiąże się z poglądem o niskim prestiżu kultury wsi;
- wyrazem przekonania o niskim prestiżu obu odmian językowych jest częste sytuowanie ich w opozycji do języków standardowych (literackich).

Pejoratywne kategorie przypisywane mowie chachłackiej i mazurskiej – język *niepoprawny*, *prosty* (chłopski) – stanowią wyznacznik *ideologii języka standardowego* (ang. *standard language ideology*). Podstawą tej ideologii jest stanowisko, że istnieje jedna „najbardziej poprawna”, „najlepsza” odmiana języka narodowego, to jest język standardowy (literacki), inne odmiany są „niepoprawne” oraz mniej ważne. Przekonanie to jest szerzone za pośrednictwem wpływowych instytucji, w tym mediów masowych, systemu oświaty oraz sektora zatrudnienia (Kroskity 2000: 26; Milroy 2007: 134; Lippi-Green 2012: 67; Milroy, Milroy 2012: *passim*, zwłaszcza s. 150 i 167).

W zapisanych tekstach zwraca uwagę często powtarzana i jednoznacznie wartościująca kategoria „czystości języka” (język *czysty* – *nieczysty*), a także kategorie estetyczne (język *ładny* – *nieładny*). Gwary chłopskie (chachłackie i mazurskie) opisywane są jako „nieczyste”, a także „nieładne”, tak więc gorsze niż standardy narodowe.

Z kolei określenie *język zmieszany*, w odniesieniu do omawianych gwar wiejskich, ma pejoratywne zabarwienie i koresponduje z przekonaniem o tym, że nie jest to język poprawny oraz „czysty”, odzwierciedla przy tym poglądy wynikające z ideologii monoglosji. *Ideologia monoglosji* (ang. *monoglossic ideology*) zawiera założenie, że języki (kody językowe) powinny być ściśle oddzielone, a mieszanie języków jest oceniane negatywnie (Wardhaugh, Fuller 2015: 89–90).

Wartościowanie mowy chachłackiej oraz mazurskiej zarówno przez samych użytkowników, jak i przez otoczenie językowe, potwierdza, że gwary te były wyznacznikami niskiego statusu społecznego, tak więc pełniły funkcję hierarchizującą czy nawet stygmatyzującą. Niska pozycja społeczna chłopskich gwar chachłackich i mazurskich to przykład szeroko znanego w kręgu europejskim zjawiska, gdy negatywnie waloryzowany język wsi, i ogólnie kultura wiejska, przeciwstawiane są wyidealizowanemu językowi standardowemu i kulturze „wysokiej”.

Literatura

- AUGUSTYNIAK-ŻMUDA G., 2019, *Biografie językowe przesiedleńców ze wschodnich województw II Rzeczypospolitej mieszkających w regionie lubuskim*, Warszawa (praca doktorska w Instytucie Slawistyki PAN w Warszawie).
- BAJ S., KORZGUL-WYSZATYCKA I. (red.), 2018, *Pieśni, wierzenia, przysłowia w mowie miejscowej chachłackiej wsi Dołhobrody nad Bugiem przetłumaczone na język polski. Puhurim pu naszomu = Porozmawiajmy po naszemu*, Dołhobrody.
- BURKE P., 2009, *Języki i społeczności w Europie wczesnonowożytnej*, Kraków.
- CZARNECKA K., DZIĘGIEL E., ŁAWRYNOW D., 2023, *Z kresów wschodnich na zachodnie. Relacje przesiedleńców z komentarzem językowym*, t. II: Lwowskie, Kraków.
- CZARNECKA K., DZIĘGIEL E., ŁAWRYNOW D., 2024, *Z kresów wschodnich na zachodnie. Relacje przesiedleńców z komentarzem językowym*, t. III: Stanisławowskie i Wołyń, Kraków [w przygotowaniu].
- CZARNECKA K., KOWALSKA D.A., YANUSHEVSKA L., 2021, *Z kresów wschodnich na zachodnie. Relacje przesiedleńców z komentarzem językowym*, t. I: Tarnopolskie, Kraków.
- DEJNA K., 1956, *Gwara Milna*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” IV, s. 5–41.
- DRZAZGOWSKI M., 1992, *O nazwie chachłacka mowa*, [w:] K. Handke (red.), *Słowiańskie pogranicza językowe. Zbiór studiów*, Warszawa, s. 29–35.
- DZIĘGIEL E., 2001, *Polska gwara wsi Zielonej na Podolu na tle innych gwar południowokresowych. Fleksja imienna i werbalna*, Kraków.
- DZIĘGIEL E., 2003, *Polszczyzna na Ukrainie. Sytuacja językowa w wybranych wsiach chłopskich i szlacheckich*, Warszawa.
- DZIĘGIEL E., 2012, *Polskie gwary „mazurskie” na Ukrainie*, [w:] E. Dzięgiel, K. Czarnecka, D.A. Kowalska (red.), *Polskie dziedzictwo językowe na dawnych Kresach. Prace ofiarowane Profesorowi Januszowi Riegerowi*, Warszawa, s. 65–73.
- DZIĘGIEL E., 2013, *O losach etnonimów Lach i Mazur na dawnych Kresach południowo-wschodnich*, [w:] E. Dzięgiel, T. Korpysz (red.), *Niejedno ma imię... Prace onomastyczne i dialektologiczne dedykowane Profesor Ewie Wolnicz-Pawłowskiej*, Warszawa, s. 117–132.
- DZIĘGIEL E., 2017, *Odmiany terytorialne i społeczne współczesnego języka polskiego na Ukrainie*, „LingVaria” nr 2 (24), s. 199–210, <https://doi.org/10.12797/LV.12.2017.24.14>.
- DZIĘGIEL E., 2020, *Polish in Ukraine*, [w:] M.L. Greenberg (red.), *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online*, https://doi.org/10.1163/2589-229_ESLO_COM_032055.
- FASMER M., 1973, *Etimologicheskii slovar' russkogo yazyka, per. s nem. O.N. Trubacheva*, t. IV: T-Yashchur, Moskva.
- FLORYA B., 1992, *O znachenii termina khokhol i proizvodnykh ot nego v russkikh istochnikakh pervoy poloviny XVI v. (epizod iz istorii russko-pol'sko-ukrainskikh kontaktov)*, [w:] *Studia Polonica. K 60-letiyu Viktora Aleksandrovicha Khoreva*, Moskva, s. 16–20.
- HARHALA W., 1931, *Gwara polska okolic Komarna*, „Lud Słowiański” II A, s. 55–91, 156–177.
- HRABEC S., 1955, *O polskiej gwarze wsi Duliby w byłym powiecie buczackim*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” III, s. 31–76.
- KONISKIY G., 1846, *Istoriya Rusov' ili Maloy Rossii*, Moskva [Faksymil'ne vydannya: Kiyev 1991].
- KOSTOMAROV M., 1906, *Dvi rus'ki narodnosti*, Kyiv.
- KOTENKO A., MARTYNYUK O., MILLER A., 2012, *My sami prinadlezhim k plemeni malorusskomu. Do istoriyi ponyattya maloros u Rosiys'koy imperiyi*, „Ukrayins'kyy humanitarnyy ohlyad” 16–17, Kyiv.

- KROSKRITY P.V., 2000, *Regimenting Languages. Language Ideological Perspectives*, [w:] P.V. Kroskrity (red.), *Regimes of Language: Ideologies, Politics and Identities*, Oxford, s. 1–34.
- KULISH P., 1856, *Zapiski o Yuzhnoy Rusi. V dvukh tomakh*, t. 1, Sank-Peterburg [Faksimil'ne vidannya: 1994].
- LESIV M., 1997, *Ukrains'ki hovirky u Pol'shchi*, Varshava.
- LIPPI-GREEN R., 2012, *English with an Accent: Language, Ideology, and Discrimination in the United States*, Abingdon, <https://doi.org/10.4324/9780203348802>.
- ŁESIÓW M., 1957, *System fonetyczny gwary hutniańskiej*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” V, s. 131–153.
- ŁESIÓW M., 1959, *Uwagi o fleksji i składni gwary hutniańskiej*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” VI, s. 95–112.
- MILROY J., 2007, *The Ideology of the Standard Language*, [w:] C. Llamas, L. Mullany, P. Stockwell (red.), *The Routledge Companion to Sociolinguistics*, London, s. 133–139.
- MILROY J., MILROY L., 2012, *Authority in Language. Investigating Standard English*, London – New York, <https://doi.org/10.4324/9780203124666>.
- NAKONECHNYI Y., 2001, *Ukradene im'ya. Chomu rusyny staly ukrayintsyamy*, L'viv.
- RICE D.R., 2017, *Ethnophaulism*, [w:] Young Yun Kim (red.), *The International Encyclopedia of Intercultural Communication*, Wiley Online Library, s. 111–115, <https://doi.org/10.1002/9781118783665.ieicc0157>.
- RIEGER J., CECOSZ-FELCZYK I., DZIĘGIEL E., 2002, *Język polski na Ukrainie w końcu XX wieku*, cz. 1: *Stan i status. Cechy charakterystyczne. Polszczyzna w Lwowskiem, Tarnopolskiem i na Podolu. Teksty*, Warszawa.
- RIEGER J., CECOSZ-FELCZYK I., DZIĘGIEL E., 2007, *Język polski na Ukrainie w końcu XX wieku*, cz. 2: *Polshczyzna w Lwowskiem, Żytomierskiem i na Podolu. Teksty*, Kraków.
- RYABCHUK M., 2016, *Khokhly, malorosy, bandery. Stereotyp ukrayintsy u rosiys'kiy kul'turi ta yoho politychna instrumentalizatsiya*, „Naukovi Zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny” 1 (81), s. 179–194.
- SAIRIO A., PALANDER-COLLIN M., 2012, *The Reconstruction of Prestige Patterns in Language History*, [w:] J.M. Hernández-Campoy, J.C. Conde-Silvestre (red.), *The Handbook of Historical Sociolinguistics*, Wiley Online Library, s. 626–638, <https://doi.org/10.1002/9781118257227.ch34>.
- SILVERMAN D., 2010, *Prowadzenie badań jakościowych*, Warszawa.
- SKOROWIDZ: *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, t. IX: *Wołyń*, t. XIV: *Województwo stanisławowskie*, t. XV: *Województwo tarnopolskie*, Warszawa 1923.
- SWiL: A. Zdanowicz, M. Bohusz Szyszko, J. Filipowicz, W. Tomaszewicz, F. Czepliński, W. Korotyński, z udziałem B. Trentowskiego (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–II, Wilno 1861, [on-line:] <https://eswil.ijp.pan.pl>.
- WARDHAUGH R., FULLER J.M., 2015, *An Introduction to Sociolinguistics*, Oxford.
- WRONICZ J., 2016, *Status gwary w języku polskim*, „Socjolingwistyka” XXX, s. 53–60, <https://doi.org/10.17651/SOCJOLING.30.4>.
- ZIELIŃSKA A., 2013, *Mowa pogranicza. Studium o językach i tożsamościach w regionie lubuskim*, Warszawa.

**The Name *mowa chachłacka* (Khakhol Language) in Accounts
from Displaced Post-war Migrants from the East to Western Poland
Abstract**

This paper concerns the usage of the linguonym *mowa chachłacka* (Khakhol language) in Galicia, Podolia and Volhynia during the first half of the 20th Century. Therefore, it can be considered in the realm of historical sociolinguistics.

The source material is comprised of interviews, recorded 1992–2006, with over 100 forced migrants from eastern voivodeships of the interwar Second Polish Republic. After World War 2, the respondents were resettled from their home towns into the new borders of post-war Poland, areas which belonged to Germany until 1945. The research method chosen was partially standardized interviews, which were first recorded and then written down.

The paper is focused around the following issues: 1) which linguistic variety was referred to as *mowa chachłacka* in the interwar period within the researched communities, 2) whether this name contained a value judgement, 3) what was the prestige of *mowa chachłacka* in these communities. The first chapter of the paper concerns the history of the Russian lexeme *хохол/хахол*, which forms the basis of the linguonym *mowa chachłacka*, and which has been used since the 17th Century to refer to Ukrainians. The article takes into account ideas concerning researching social attitudes to a language, such as *standard language ideology* and *monoglossic ideology*.